

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

*Вегера Л. Р.
Національний педагогічний
університет імені М. П. Драгоманова*

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РР. НА КИЇВЩИНІ

Розглянуто точки зору вітчизняної та зарубіжної історіографії щодо виникнення та розгортання голодомору 1932–1933 рр. на території Київської області.

Ключові слова: голодомор, Київщина, історіографія, джерела.

Тема голодомору в Україні 1932–1933 рр. є актуальною як з науковою, так і з суспільної точок зору. Вона привертає увагу не лише науковців України, але й дослідників близького та далекого зарубіжжя, представників політикуму всього світу. Тема і на сьогоднішній день залишається дискусійною.

Метою даної статті є узагальнення історіографічного доробку названої проблеми та визначення особливостей її дослідження вітчизняними та зарубіжними науковцями радянської та сучасної доби

Проблемне історіографічне дослідження активізує зусилля сучасних істориків, прискорить більш глибоке вивчення історії голодомору 1932–1933 рр., а також дозволить визначити найбільш ефективний шлях вирішення проблем, які потребують поглибленого аналізу і залучення нових джерел.

Початок досліджень історії голодомору 1932–1933 рр. на Київщині, так як і в цілому в радянській Україні, відноситься до 1988 р., коли тодішній перший секретар ЦК Компартії України В. Щербіцький був змушений офіційно визнати факт страшного голоду, який забрав мільйони жертв. До того розміри катастрофи в УРСР упродовж десятиріч замовчувались, становили державну таємницю. У кращому випадку історики могли говорити про продовольчі ускладнення, викликані, мовляв, труднощами переходу від індивідуального до колективного виробництва в сільському господарстві.

Історіографія радянського періоду про голодомор 1932–1933 рр. надзвичайно обмежена, оскільки факт голодомору тривалий час замовчувався. Зокрема в радянській історичній науці 30-х – середини 50-х років і натяку нема на голодомор 1932–1933 рр. Аграрні перетворення періоду суцільної колективізації висвітлюються тільки у відповідності з існуючими партійними постановами (В. В. Бондаренко, П. А. Хомич, М. І. Цапко, А. П. Ярошенко та інші) [1; 2; 3; 4]. Початок 30-х років визначався як “період всесвітньо-історичних перемог і видатних досягнень соціалістичного будівництва в усіх галузях народного господарства” [5, с. 307]. Згідно з “Коротким курсом історії ВКП(б)” колективізацію оцінювали як “найглибший революційний переворот”, рівнозначний Жовтневій революції, здійснений при підтримці “мільйонних мас селян” [6, с. 286].

Наступний період у дослідженні соціально-економічних перетворень у сільському

господарстві розпочався з другої половини 50-х рр. Зрушення стали можливими у зв'язку з певною лібералізацією суспільно-політичного життя СРСР в період так званої хрущовської "відлиги". Ці процеси відбилися і на розвитку гуманітарних наук, зокрема, й історичної. З'явилися роботи, що містять натяки на голодомор 1932–1933 рр., але відкрито про нього не писали. Досліджуваний період окреслювався піднесенням сільського господарства та покращенням матеріального становища селянства і лише зауважувалося, що в 1931–1933 рр. мав місце деякий спад сільськогосподарського виробництва [7, с. 166-167, 177-178; 8, с. 277-280, 286, 287; 9, с. 305]. Торкаючись питань, пов'язаних з голодомором, науковці змушені були застосовувати евфемістичні звороти, замінюючи поняття "голод" на "продовольчі труднощі", "ускладнення харчування у ряді районів" (Л. В. Гусєва, Ф. Д. Піджарий, М. Івницький, М. Т. Куц, Ю. А. Мошков, А. Я. Пашенко, І. І. Слинько) [10, с. 170-202; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17], тощо. Причинами цих явищ називали ускладнення періоду соціалістичної реконструкції сільського господарства, деякі "перегини" у здійсненні суцільної колективізації, недорід, шкідницьку діяльність "класових ворогів". Найвідомішою працею з аграрної проблематики середини 50-х – кінця 80-х років є робота С. П. Трапезникова [18]. Автор визначає колективізацію як найглибшу революцію, що завершилася видатною перемогою трудящих і значним піднесенням їхнього добробуту [18, с. 101].

З кінця 80-х років під впливом політичних сил в СРСР розпочався якісно новий етап у дослідженні проблеми голодомору 1932–1933 рр. Факт голодомору в Україні в 1932–1933 рр. вперше в радянській пресі був визнаний в грудні 1987 р. [19, с. 39]. Робляться перші спроби дослідити передумови голодомору, підрахувати кількість жертв. З питань переосмислення соціально-економічних перетворень кінця 20-х – початку 30-х років проводяться численні науково-практичні конференції, дискусії, бесіди [20, с. 115-121; 21, с. 3-36; 22, с. 116-121; 23, с. 3-62; 24, 81-97]. Поступово змінюється підхід до оцінок колективізації, висвітлюються "білі плями" в історії соціалістичного будівництва (В. П. Данилов, І. Є. Зеленін, Ю. О. Курносов, С. К. Песцов, Г. І. Шмельов та інші) [25, с. 106-124; 26; 27, с. 105-121; 28, с. 3-20; 29, с. 16-28; 30, с. 44-48; 31, с. 76-110].

В українській радянській історіографії вперше про голод 1932–1933 років питання поставив С. В. Кульчицький [32, с. 15-27]. Автор дає характеристику соціально-економічній політиці років першої п'ятирічки, складовою частиною якої стала суцільна колективізація і голодомор. Велику увагу роботі приділено дослідженню накладеної на колгоспи надмірної хлібоздачі, фактичної продрозкладки, що швидко призвела до занепаду і деградації сільськогосподарського виробництва. С. В. Кульчицький характеризує надзвичайну хлібозаготівельну комісію, яка діяла в Україні у листопаді 1932 – лютому 1933 років під керівництвом В. Молотова, як злочинну.

В 90-х роках публікуються праці С. С. Діброва, В. А. Розумов, І. К. Рибалка, присвячені процесу розселення країни, з характеристиками його суті, окресленням хронологічних рамок [33, с. 14-19; 34, с. 64-71; 35, с. 3-12]. Автори показують, як Сталін та його прибічники, ігноруючи принципи кооперування селянства, здійснювали насильницьку колективізацію, знищували в ході розкуркулювання найбільш дбайливих селян – господарів, завдаючи цим великої шкоди сільському господарству, наближаючи голодомор. Увагу істориків привернула діяльність в Україні В. Молотова, Л. Кагановича, П. Постишева та інших вищих партійно-радянських керівників кінця 20-30-х років (Р. Я. Пиріг, Ю. І. Шаповал) [36, с. 87-99; 37, с. 117-129]. Дослідники аналізують діяльність громадських організацій, в тому числі профспілок, мобілізованих партією на здійснення

насиленницьких соціально-економічних перетворень у сільському господарстві (А. Шаблій) [38, с. 2-6]. Вчені поставили за мету виявити глибинні причини голодомору, дати оцінку цьому безпрецедентному явищу в історії українського народу, вказати на винуватців трагедії, оцінити її наслідки (В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький, В. І. Марочко, Є. П. Шаталіна) [39, с. 65-70; 40; 41, с. 40-49; 42]. Науковці реконструюють жахливу трагедію українського народу, її причини, показують Й. Сталіна, В. Молотова, Л. Кагановича, П. Постишева та інших відомих діячів комуністичної партії і радянської держави як головних організаторів і винуватців штучного голодомору.

Голодомор 1932–1933 рр. є однією з провідних проблем історіографії доби незалежності. За останніми підрахунками бібліографів, цій темі присвячено понад 12 тисяч публікацій. Таке динамічне просування у розкритті раніше абсолютно табуїзованої сторінки минулого українського народу стало можливим лише в умовах державної самостійності, демократизації духовного життя, іманентної потреби суспільства знати історичну правду.

Іншим важливим чинником цього процесу стали відкриття архівів, виявлення нової документної інформації, збирання свідчень очевидців трагедії. Усе це склало досить поважну джерельну базу вивчення надзвичайно складної у науковому, болісної у морально-психологічному і дражливої в політичному аспектах проблеми.

Ухвалення верховною Радою України Закону “Про голодомор 1932–1933 років на Україні” та реалізація Указу Президента України “Про заходи у зв’язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років на Україні” [43] дали потужний імпульс науково-дослідницькій, публікаторській, просвітницькій роботі з висвітлення однієї з найбільших соціогуманітарних катастроф ХХ століття.

Розвиток наукової думки з проблем голодомору, суспільне усвідомлення масштабів і наслідків трагедії, поступове сприйняття її світовою спільнотою значною мірою детерміновані станом джерельної бази, зокрема її актуалізованої частини. Адже саме археографічний фонд теми є найбільш доступним, зручним і мобільним для користувача, незалежно від того, професійний це дослідник чи пересічний читач.

Активізація останнім часом документальних публікацій про голодомор спонукає до наукового аналізу всього тематичного комплексу оприлюднених архівних матеріалів.

Слід зазначити, що розгляд змістово-тематичного складу документів та свідчень очевидців голоду зробила відомий дослідник теми О. Веселова [44, с. 101-125]. Предметом її аналізу стали лише українські збірники, а зарубіжні тематичні документальні видання лишилися поза увагою. Деякі міркування з цієї проблеми нам уже доводилося висловлювати.

Аксіоматичним є твердження, що опубліковані документи й матеріали стали одним із найважливіших сегментів усього розлогого комплексу джерел з історії голодомору 1932–1933 рр. в Україні та на Київщині. Видання архівних документів можна з певною умовністю поділити на кілька груп. Перша – це збірники загальноукраїнського рівня. Друга – регіональні документальні видання. І третя – зарубіжні публікації з теми. Документальні публікації першої групи представлені невеликою кількістю збірників. Справжній прорив інформаційної блокади щодо теми голоду був зроблений ще в 1990 р. виходом книги “Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів” (248 документів) [45]. Її видання стало свідченням відходу тодішнього керівництва ЦК Компартії України від тотального замовчування і заперечення голоду до спроби дати цьому явищу політичну оцінку.

Якщо дотримуватись історичної хронології, то другою на шляху регенерації історичної пам'яті про голод була книга В. Маняка та Л. Коваленко "33-й: Голод. Народна книга-матеріал" [46]. Її вихід датований 1991 р. Це перша масштабна публікація в Україні свідчень жертв та очевидців страшного голоду. Джерельне значення цього масиву людських документів неоціненне. І все ж, найголовніша заслуга авторів книги у тих принципових висновках, до яких вони прийшли ще на рубежі 1980–1990-х рр., у кваліфікації трагедії українського народу як голодомору-геноциду.

У 1992 р. побачив світ наступний збірник "Колективізація і голод на Україні. 1929–1933" [47] (403 документи). Для його підготовки були використані в основному фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та правління України. Це зумовило лише внутрішньо-український рівень репрезентованих документів. Однак, порівняно з попереднім збірником, він мав і певні відмінності. Насамперед це ширші хронологічні межі, які давали можливості розкриття передумов голоду – колективізації, нищення селянського образу життя, деградації сільгоспвиробництва тощо.

Не буде перебільшенням стверджувати, що ці фундаментальні збірники документів і матеріалів на тривалий час склали те джерельно-інформаційне поле, на якому базувалися й перші фахові дослідження з теми, і просвітницькі заходи, і політичні акції.

Майже не поміченим залишився вихід у світ 1998 р. невеликого збірника документів "Упокорення голодом" [48] підготовленого Інститутом української археографії та джерелознавства. Це пояснюється незначним накладом книги, тогочасною не обов'язковістю розсилки примірника до бібліотек та наукових установ. У той же час це перший і єдиний збірник джерел іноземного походження про український голодомор. Зокрема, це: документи з архівної колекції НТШ у Львові, аналітично-інформаційні матеріали дипломатичних установ в УСРР, публікації зарубіжної преси та ін. Вперше в Україні частково були оприлюднені документи слухань комісії Конгресу США та Міжнародної комісії з розслідування голодомору 1932–1933 рр.

З певною умовністю до ряду аналізованих праць можна віднести й літературно-публіцистичну "Чорну книгу України" [49]. Серед величезного діапазону трагічних сторінок буття українського народу в ній є розділ "Національна катастрофа України (голодомор 30-х)". Він репрезентований кількома десятками тематичних документів. Їх походження та автентичність не ідентифіковані через відсутність будь-яких даних. Окремі документи ЦК КП(б)У публікувалися раніше.

У 2007 р. видано книгу "Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: документи і матеріали" [50], де вміщено 681 документ. Це наймасштабніший у вітчизняній науковій літературі збірник із цієї теми. У ньому вміщено документи з понад 20 центральних та регіональних архівів України та Росії, у тому числі Державного архіву Київської області. Поряд з документами, які публікувалися вперше, наприклад, 65 постанов Політбюро ЦК ВКП(б), подано матеріали, вже видані раніше, однак через мізерні наклади нині малодоступні для читача. Найбільшу інформаційну цінність становить великий масив документів та матеріалів органів вищого партійного і державного керівництва: постанови Політбюро ЦК ВКП(б), РНК СРСР, листування партійно-державницького керівництва.

Активна діяльність державного галузевого архіву СБ України з виявлення, експонування та публікації документів з історії голодомору та репресій 1930-х років позначена виходом у 2007 р. книги "Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні в документах ГПУ-НКВД" [51]. Це науково-документальне видання, в якому вміщені статі науковців, спогади очевидців і архівні матеріали. Хоч останніх лише 55,

однак вони складають лівову частку обсягу книги. Це автентичні документи, народжені в надрах ДПУ: нормативно-правові й розпорядчі, які відбивають методи роботи чекістів; інформаційно-аналітичні про суспільно-політичні настрої селян, ідейне “забарвлення” окремих груп; статистичні дані про застосування репресій, смертність, канібалізм тощо.

У регіональному зрізі проблем голодомору важливу інформацію містять листи та доповідні записки начальників обласних відділів ДПУ. У книзі опубліковані рідкісні для тієї стражденної пори види історичних джерел – щоденники. Вони подають сприйняття трагедії голодомору на особистісному морально-психологічному рівні, не детермінованому обмеженістю політичних оцінок сталінського режиму.

Отже, сумарна кількість документів і матеріалів у збірниках першої групи становить понад 1,5 тис. з урахування того, що невелика частина їх продубльована. Вони дають достатній конкретно-історичний матеріал для висвітлення причин, перебігу та наслідків голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Хоч є окремі принципово важливі питання, на які не дає відповіді навіть уся сукупність джерел із цієї теми. Насамперед це стосується документального підтвердження загальної кількості жертв українського голодомору 1932–1933 рр.

Друга група збірників документів – це регіональні, передусім обласні видання. Кожна з областей, уражених цим рукотворним лихом, видала книги з даної теми. За підрахунками, нині їх уже понад тридцять. Однак лише кілька збірників мають виключно документальний характер. Це книги, підготовлені архівістами та істориками Вінницької, Дніпропетровської, Миколаївської та Полтавської областей. Загалом такі праці, створені спільними зусиллями місцевих науковців, архівістів, краєзнавців, журналістів, активістів громадських організацій, важливі тим, що оприлюднюють документи з перебігу голоду в окремих регіонах. Їх зіставлення дає можливість бачити певні особливості, місцеву специфіку народної трагедії. Серед цих книг мало суто археографічних праць. Як правило, вони мають синтетичний характер, поєднуючи різні категорії історичних джерел (документи, спогади, свідчення) з публіцистичними і, навіть, художніми творами. На жаль, документальної праці по Київщині досі не існує.

До 75-річчя голодомору вийшло кілька тематичних регіональних видань, підготовлених істориками й архівістами Черкаської, Вінницької та Одеської областей [67; 25]. Тільки перше з них повністю присвячене голодомору 1932–1933 років, інші – охоплюють також голоди 1920–1922 та 1946–1947 років. Вони відображають не тільки зростий рівень професійного оволодіння знаннями з цієї складної наукової проблеми, але й свідчать про кропітку пошукову роботу, суттєве прирощення нового документального матеріалу, підвищення рівня його археографічного опрацювання.

Щодо третьої групи – зарубіжних документальних видань, то на першому місці стоять напрацювання російських науковців та архівістів. Це природно, оскільки в фондах федеральних архівів зберігається величезний масив документів щодо українських проблем, в тому числі й початку 1930-х років ідеться про здійснювані останніми роками фундаментальні багатотомні археографічні проекти “Трагедия советской деревни”, “Сталин и Каганович. Переписка”, “Совершенно секретно”. Лубянка – Сталину о положений в стране” та інші [52]. Безперечно, упорядники цих видань не ставили за мету спеціальне висвітлення проблем голоду в Україні. Ці сюжети виявилися невід’ємною складовою загального контексту перебігу подій в СРСР. Дані документи надзвичайно важливі й промовисті, однак українському читачеві вони майже недоступні через малі накладки. Наприклад, збірник “Трагедия советской деревни” виданий накладом в 1 тис.

примірників. Тому репродукція частини цих документів у вітчизняних виданнях нам видається цілком умотивованою.

Ще менш доступними для українського читача є документи з історії голодомору, видані в інших країнах. Як правило, це інформаційно-аналітичні матеріали консульських установ в Україні, архівні документи, коментарі науковців. Окремі з них були перекладені українською і ввійшли до вже згаданих збірників документів.

Особливу групу праць по Голодомору 1932–1933 рр. в Україні та на Київщині становлять зарубіжні документальні видання.

Біля витоків зарубіжної історіографії стоять автори журнальних і газетних повідомлень і статей, які почали друкуватися на Заході вже з 2-ї половини 1932 р. Ці повідомлення слід розглядати одночасно і як джерела, що містять конкретний фактичний матеріал, і як наукові праці, оскільки в них вперше дається оцінка й аналіз тих трагічних подій. Кореспондент берлінського щоденника В. Штайн був першим, хто передав на Захід репортаж про голод в Україні (27 травня 1932 року) [53, с. 23]. Причиною голодомору автори статей вважали поспішні темпи переведення сільського господарства на соціалістичні рейки, інформували про великий дефіцит хліба, розмах голоду, поширення злочинності. Вони підкреслювали, що тягар основних страждань ліг на селянство, довели, що радянська влада не вела ніякої боротьби з голодом (М. Маггерідж, Г. Джовнс, С. Бартійон, Г. Ланг) [54, с. 16; 53, с. 24; 48, с. 284].

У 1934 році з'явилась праця У. Чемберлена, що є першим значним дослідженням про голодомор [53, с. 33; 48, с. 283, 285]. Автор вважав, що голод в Україні був інструментом національної політики більшовиків, вжитий свідомо як засіб зламати опір українського селянства колективізації.

У 40–70-х роках представники української діаспори (М. Вербицький, О. Воропай, В. Грешко, В. Давиденко, О. Звичайна, О. Калинник, Ф. Правобережний) опублікували велику кількість розвідок і матеріалів стосовно голодомору [55; 56; 57; 58; 59; 60; 61]. Головне питання, на яке дослідники намагались дати відповідь – хто винен і які причини голодомору. У цих працях підкреслюється, що голодомор в Україні відбувся при байдужому ставленні західних країн, які своїм невтручанням фактично потурали організаторам трагедії.

У 80-х роках, до 50-річчя голодомору, на Заході опубліковано масив нових розвідок про голодомор. Провідною думкою цих праць є визнання штучного характеру явища. Дослідники оцінюють його як інструмент національної політики більшовиків, геноцид проти української нації (О. Воропай, В. Гришко, М. Марунчак, Г. Сенешин та ін.) [56; 57; 53]. Українські діаспори домоглися, щоб при Конгресі США було створено спеціальну комісію для вивчення і розслідування злочину голодомору в Україні.

Кількість померлих від голоду 1932–1933 рр. в Україні західні дослідники оцінюють у межах від 7 до 10 млн. людей.

У зарубіжній історіографії найбільш вагомим дослідженням про голодомор в Україні є праця Р. Конквеста [62]. Автор оцінює колективізацію і голодомор як війну проти трудового селянства, що згодом переросла у війну проти всього українського народу [62, 130].

Значну цінність мають висновки Міжнародної Комісії з розслідування голоду 1932–1933 років в Україні [54]. Вона була створена в лютому 1988 року при Конгресі США під загальним керівництвом Д. Хертеля, науково-дослідну роботу очолив професор Джеймс Мейс. Комісія вивчала питання тривалості голоду, його причини та географію, кількість

жертв голодомору та його наслідки, хто несе відповідальність за цей злочин. Факт штучного голоду в Україні у 1932–1933 роках визнано як безсумнівний. Безпосередньою причиною названо грабіжницькі хлібозаготівлі в умовах примусової колективізації. Доведено, що радянське партійно-державне керівництво знало про голод, але не застосовувало спроб його відвернути або своєчасно полегшити, навпаки, злочинно відмовилося від запропонованої із Заходу допомоги, сприяло загибелі мільйони людей голодною смертю. Комісія дійшла висновку, що за нормами міжнародного права голодомор в Україні 1932–1933 рр. визначається як геноцид.

Отже, проблеми голодомору в Україні плідно вивчалися вченими Заходу на протязі більш як шістдесят років.

Аналіз наявної літератури та джерельної бази показує, що для всебічного вивчення проблеми голодомору необхідно провести ще регіональні дослідження. До сьогодні ще не створено узагальнюючої праці, що давала б цілісну уяву про трагедію народу 1932–1933 рр. на Україні. Серед дослідників немає однастайної думки про демографічні втрати населення, кількість прямих й опосередкованих жертв. Невизначеними є місцевості, що найбільше постраждали від голодомору. Не висвітлено питання про репресії щодо селянства та опір населення насильницьким соціально-економічним перетворенням в аграрному секторі економіки, що призвели до занепаду й дезорганізації сільськогосподарського виробництва. Для всебічного й вичерпного вивчення цих проблем історикам варто було б досліджувати різні аспекти питань голодомору разом з філософами, соціологами, психологами та фахівцями інших галузей науки.

Використана література:

1. *Бондаренко В. В.* Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток / В. В. Бондаренко. – К., 1957.
2. *Хомич П. А.* Коммунистическая партия Украины в борьбе за коллективизацию сельского хозяйства (1927-1934 гг.): На материалах Винницкого, Каменец-Подольского, Могилев-Подольского и Тульчинского округов / П. А. Хомич. – К., Одесса, 1955.
3. *Цапко М. И.* Борьба большевиков Харьковщины за коллективизацию сельского хозяйства (1928-1932) / М. И. Цапко – К., Одеса, 1952.
4. *Ярошенко А. П.* Борьба комитетов незаможных селян Украины под руководством большевистской партии за коллективизацию сельского хозяйства (1929–1930 гг.): автореф. дис. на получение науч. ступеня канд.ист.наук: спец. 07.00.02 “Отечественная история” / А. П. Ярошенко. – Львов, 1952.
5. Нариси розвитку народного господарства Української РСР.– К., 1949.
6. Історія Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків) : короткий курс.– К., 1938.
7. Історія селянства Української РСР : у 2-х т.– К., 1967. – Т. 2.
8. История Украинской ССР : в 10-и т. – К., 1984. – Т. 7.
9. *Трапезников С. П.* Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос : в 2-х т.– М., 1983. – Т. 2.
10. *Гусева Л. В.* Колгоспне будівництво на Харківщині (1917-1932) / Л. В. Гусева // Трудящі Харківщини в боротьбі за побудову комунізму. – Харків, 1958.
11. *Ивницкий Н. А.* Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества как класса (1928-1932) / Н. А. Ивницкий. – М., 1972.
12. Історія народного господарства Української РСР : у 3-х т.– К., 1984.– Т. 2.
13. *Куц М. Т.* Питання колгоспного будівництва на Україні (1929–1941 рр.) / М. Т. Куц. – Львів, 1965.
14. *Мошков Ю. А.* Зерновая проблема в годы сплошной коллективизации сельского хозяйства СССР (1929–1932 гг.) / Ю. А. Мошков. – М., 1966.
15. *Пащенко А. Я.* Проведення суцільної колективізації та організаційно-господарське зміцнення колгоспів (1929–1937 рр.) / А. Я. Пащенко.– Дніпропетровськ, 1961.
16. *Піджарий Ф. Д.* Діяльність Комуністичної партії України по створенню і зміцненню колгоспного ладу (1927–1937 рр.) / Ф. Д. Піджарний. – Харків, 1973.
17. *Слинько І. І.* Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927–1932 рр.) / І. І. Слинько. – К., 1961.

18. Трапезников С. П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос : в 2 т. / С. П. Трапезников. – М., 1983.
19. Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П. Джерела про колективізацію і голод на Україні (за матеріалами ЦДЖАР УРСР 1929-1933 рр.) / С. В. Кульчицький, Є. П. Шаталіна // Архіви України.– 1990.– № 6. – С. 39.
20. Бойко И., Иванов В., Сутыгин С. Дискуссионные вопросы коллективизации в СССР / И. Бойко, В. Иванов, С. Сутыгин // Экономические науки. – 1990. – № 6. – С. 115-121.
21. Великий перелом в деревне: Дискуссия по проблемам коллективизации // Известия Сибирского отделения АН СССР: Серия истории, филологии и философии. – 1989. – Вып. 1.
22. Данилов В. П. Дискуссия в западной прессе о голоде 1932–1933 гг. и демографической катастрофе 30–40-х годов в СССР / В. П. Данилов // Вопросы истории. – 1988. – № 3. – С. 116-121.
23. Коллективизация: истоки, сущность, последствия. Беседа за “круглым столом” // История СССР. – 1989. – № 3. – С. 3-62.
24. Трукан Г. А. Политическая дискуссия о путях строительства социализма в 1928–1929 гг. / Г. А. Трукан // Вопросы истории КПСС. – 1989. – № 12. – С. 81-97.
25. Данилов В. П. Каковы современные оценки коллективизации сельского хозяйства в нашей стране / В. П. Данилов // Историки отвечают на вопросы.— М., 1988.
26. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К., 1991.
27. Зеленин И. Е. Был ли колхозный неонэп? // Отечественная история. – 1994. – № 2.
28. Кульчицький С. В. Між двома війнами. 1921–1941 рр. // УІЖ. – 1991. – № 8.
29. Курносоев Ю. О. Насилля – головний аргумент більшовизму // УІЖ. – 1991. – № 12.
30. Песцов С. К. Коллективизация: замыслы и результаты // Вопросы истории КПСС. – 1989. – № 8.
31. Шмелев Г. Коллективизация: На крутом переломе истории // Истоки. – 1990. – Вып. 2.
32. Кульчицький С. В. До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931–1933 рр. // УІЖ. – 1988. – № 3.
33. Діброва С. Перелом: Науковий аналіз окремих сторін колективізації, продовольчих труднощів і голоду у 1932–1933 рр. // Наука і суспільство. – 1989. – № 1.
34. Разумов В. А. “Раскрестьянивание” – термин и содержание; временные рамки (1920–1930-е годы) // Вопросы истории КПСС. – 1989. – № 10.
35. Рибалка І. К. Сталінщина й розселяювання країни // УІЖ. – 1989. – № 11.
36. Пиріг Р. Я. В. М. Молотов на Україні: Сторінки політичної біографії // УІЖ. – 1990. – № 7.
37. Шаповал Ю. І. Л. М. Каганович на Україні // УІЖ. – 1990. – № 10.
38. Шаблій А. Профспілки особливого призначення // Пам'ятки України. – 1990. – № 2.
39. Касьянов Г. Україна: 1933-й // Під прапором лєнінізму. – 1990. – № 5.
40. Кульчицький С. В. Ціна “великого перелому”. – К., 1991.
41. Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П. Роль радянського апарату в примусовій колективізації українського селянства (1928-1933) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 1994. – Вип. 3.
42. Марочко В. І. Геноцид в Україні (1932–1933 роки): хроніка злочину // Найбільший злочин імперії: Матеріали науково-практичної конференції “Слобожанщина. Голодомор 1932–1933 років”. – К., 1993.
43. Закон України “Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні” від 28 листопада 2006 р.; Указ Президента України “Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 рр. в Україні” від 28 березня 2007р.
44. Веселова О. Висвітлення голоду 1932–1933 рр. у збірниках документів і матеріалів // Український історичний журнал. – 2003. – № 5.
45. Голод 1932–1933 років на Україні: Очима істориків, мовою документів / під ред. Ф. М. Рудича; упоряд. Р. Я. Пиріг. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1990.
46. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / упоряд. Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк; передм. та післямова В. А. Маняка, Л. Коваленко. – К. : Радянський письменник, 1991.
47. Колективізація і голод на Україні 1929–1933 рр. : збірник документів і матеріалів / упоряд., передм. та коментарі Г. М. Михайличенка, Є. П. Шаталіної; під ред. С. Кульчицького. – К. : Наукова думка, 1992.
48. Упокорення голодом : збірник документів / упор. : М. Мухіна, АН України, Археографічна комісія, Інститут української археографії. – Київ, 1993.
49. Чорна книга України : збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе / упор. Ф. Зубанич. – К., 1998.
50. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / упор. Р. Пиріг. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007.
51. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / упоряд. : В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін, О. Стасюк, Ю. Шаповал]. – К. : ВД “Стилос”, 2007.

52. Сталин и Каганович. Переписка. 1931-1936 гг. / Федерат. архив. служба России. Рос. гос. архив соц.-пол. Истории / сост. : О. В. Хлевнюк, Р. У. Дэвис, Л. П. Кошелева и др. – М. : РОССПЭН, 2001.
53. Марунчак М. Г. Нація в боротьбі за своє існування: 1932 і 1933 в Україні і діаспорі. – Вінніпег, 1985.
54. Международная Комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет 1990 год. – К., 1992.
55. Вербицький М. Найбільший злочин Кремля: Запланований штучний голод в Україні 1932-1933 років. – Лондон, 1952.
56. Воропай О. В дев'ятому крузі. – Лондон, 1953.
57. Гришко В. І. Москва сльозам не вірить: Трагедія України 1933 року з перспективи 30-річчя (1933-1963). – Нью-Йорк, 1963.
58. Давиденко В. Сорокаріччя великого голоду 1932-33 рр. // Альманах Українського Народного Союзу на 1973 рік. – Джерсі-Сіті-Нью-Йорк, 1973.
59. Звичайна О. Миргородський ярмарок. – Мюнхен. – 1953.
60. Калинин О. Що несе з собою комунізм? – Мюнхен-Торонто. – 1954.
61. Правобережний Ф. 8 000 000. 1933-й рік на Україні. – Вінніпег. – 1951.
62. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – К. : Либідь, 1993.

А н н о т а ц и я

Рассмотрены точки зрения отечественной и зарубежной историографии о возникновении и распространении голодомора 1932–1933 гг. на территории Киевской области.

Ключевые слова: голодомор, Киевица, историография, источники.

A n n o t a t i o n

In the article the point of view of domestic and foreign historiography of the emergence and deployment of holodomor 1932 – 1933 he was in the Kiev region.

Keywords: holodomor, Kyiv region, historiography, sources.

Коляда І. А.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. – ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПЕРІОДИЗАЦІЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ

На основі хронологічного принципу зроблено спробу встановити основні етапи історіографії суспільно-політичної діяльності української інтелігенції Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., виділені та охарактеризовані особливості кожного з історіографічних періодів.

Ключові слова: інтелігенція, суспільно-політична діяльність, історіографічні періоди, Наддніпрянська Україна

На сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки зростає необхідність історіографічного узагальнення певних аспектів історії України кінця ХІХ – початку ХХ ст., у тому числі тих, що стосуються тогочасної інтелігенції.

У центрі уваги дослідників традиційно перебувають періоди, насичені історичними катаклізмами, кризами, революціями, військовими конфліктами, реформаціями, так, як завжди приховують у собі невичерпні пізнавальні можливості, а також дають підґрунтя для теоретичних узагальнень. При цьому вони висвітлюють не лише безпосередньо проблему суспільно-політичної діяльності української інтелігенції, а й ряду тотожних до неї питань.